

A demokratikus rend védelme a klasszikus Athénban: Egy történeti példa és tanulságai

HORVÁTH SZILVIA

A tanulmányban áttekintem, hogy az ókori athéni demokráciának, mint egy ténylegesen létezett, noha a modernről eltérő demokratikus rendszernek milyen eszközei voltak a demokratikus rend, illetve az ebben az értelemben vett alkotmány védelmére. Elsősorban a politikai aspektusokra fókuszálok, vagyis azokra az eszközökre és eszmékre, amelyekkel kontrollálni próbálták az aktív polgárok/politikusok túlhatalmát, valamint megakadályozták a demokratikus rend felbomlását. Továbbá azt igyekszem megmutatni, hogyan működött egy olyan – demokratikus – politikai rendszer, amely a hatalmat ténylegesen elosztotta a politikai aktorok, a polgárok között, és ahol viszonylag gyenge volt, illetve nem értelmezhető a modern értelemben vett hatalommegosztás. Az alapkérdés tehát egy egalitárius módon szétosztott hatalom és többségi elven működő demokrácia önvédelmi, demokráciavédelmi, végső soron alkotmányvédelmi rendszere; úgy értelmezve Athént mint történeti empirikus esetet, az eszközöket pedig mint egy repertoár részeit. A problémafelvetés érdekességét az adja, hogy a kortárs politikaelméleti diskurzusban az utóbbi években különösen figyelemre méltóan tematizálódik a demokrácia válsága (néha önmagában, néha a 'populizmus' égisze alatt), és erre a problémára az egyik teoretikus válasz egy olyan – ténylegesen létezett – demokrácia praxisa és eszméi felől jöhet, amely a liberális demokráciák időszaka előtt létezett.

Defending Democracy in Classical Athens: A Historical Case Study and its Theoretical Consequences

Classical Athens as a historical case study of democracy offers insight into the practices how a democracy could protect its regime and constitutional order. In order to envisage the way the Greek democracy exercised this protection, the paper focuses on the ideas and practices with which the Athenians tried to halt the erosion of democratic order and protect themselves from unbalanced power relations, that is, from the situation when someone gains supremacy over the others and changes the complete character of the political order. However, it was not just an egalitarian democratic order which gave actual power into the hands of citizens, but a regime which did not know the modern idea of separation of powers. Thus, the paper's main concern is the classical repertoire of those practices which helped to control excessive power,

and to maintain democratic order under the circumstances of egalitarian power shares and majority rule. This problematization may be embedded into the current theoretical discourses on the various crises of democracy (sometimes in the form of 'populism' as a phenomenon), and may be understood as an empirical case study offering theoretical starting points for contemporary theories of democracy.

A demokrácia válsága és a klasszikus hagyomány¹

A modern (20. és 21. századi) nyugati demokráciák nem közvetlen örökösei a klasszikus, eredeti athéninak, de az mégis elméleti inspirálójuk lehet. Történeti szempontból ez a viszony nem volt ellentmondásmentes, hiszen például még az amerikai alkotmány szerzői számára is egy másik, a spártai minta volt kitüntetett. Ám a foglomtörténeti kutatások alapján a *demokrácia* a 19. század elejétől, illetve érdemben a közepétől, második felétől revitalizálódik és felemelkedik, márpedig ez bizonyosan athéni örökség.² Az ógörög politikai gondolkodás bizonyos rétegei pedig évszázadokon keresztül hatottak, például a görög gondolkodás római recepcióján és annak hatásán keresztül. De a görög gondolkodás önmagában is jelen van, és jelentős – csak egy példa nem az eszmék, hanem az általunk is mindennap használt *kulcsfogalmak* világából: a *politika* fogalma például a 13. században lép be az európai nyelvek tárházába, Moerbeke Vilmos fordításának hatására.³ Mindazonáltal a pro-demokrata érvelések, illetve a nem-platóni kiindulópontú politikaelméletek jóval későbbiek, és csak a 19. század második felétől, a 20. századtól relevánsak.⁴ Tehát hol kontinuum, hol

1 A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, *A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés* elnevezésű kiemelt projekt Egyed István Posztdoktori Program keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

2 Lásd BRUNNER, Otto – KONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart szerk. (1999): *A demokrácia*. Budapest, József Kádár Kiadó.

3 Arisztotelész *Politiká*ját a 13. században fordítja le Moerbeke Vilmos, a rezsimre utaló „Politeia” szót felváltva azzal a „Politiká”-val, ami aztán az európai nyelvek politikafogalmának alapja lesz. Lásd PALONEN, Kari (2009): *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika foglomtörténete*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

4 A váltás valószínűleg Grote *Athén*-könyvének köszönhető (itt jelenik meg először az a felfogás, hogy Szókratész voltaképpen a szofista mozgalom része), amely a 19. század közepén jelent meg, és ami például a kortárs John Stuart Millre is biztosan hatott. Vagyis e folyamat láthatóan összekapcsolódik a modern 19. századi liberális gondolkodás felemelkedésével. Grote és Mill kapcsolatahoz lásd: KIERSTEAD, James (2014): Grote's Athens: The character of democracy. In DEMETRIOU Kyriakos N. eds.: *Brill's Companion to George Grote and the Classical Tradition*. Leiden – Boston, Brill. 161–210.; Grote és Athén recepciójához: BÁRÁNY István (2006): Szofisták Athénban: Egy angol liberális látomása. *Ókor*; 5. évf. 1. sz., 44–49. Ami napjainkat illeti, egyrészt egy sor ókortörténeti munka foglalkozik valamilyen módon a klasszikus és a modern közti kapcsolattal, illetve megfordítva, a kortárs politikaelméleti munkák sok esetben építenek a klasszikus munkákra és a klasszikus politika értelmezésére. Erről a folyamatról Josiah Ober ad áttekintést: OBER, Josiah (2008): What the ancient Greeks can tell us about democracy. *Annual Review of Political Science*, Vol. 11, 67–91., de említendő volna az egyik vezető nemzetközi politikaelméleti folyóirat, a *Political Theory* is, ahol

diszkontinuus viszonyról van szó, de a legutóbbi évtizedek tudományos és elméleti munkái alapján már egy létező kontinuum viszonyba léphetünk bele.

Egy átfogó tipológia alapján a klasszikus demokrácia mint közvetlen vagy részvételi demokrácia, a demokráciák egyik lehetséges formája. Egyik figyelemre méltó sajátossága, hogy nem egyszerűen teoretikus konstrukció – bár kétségtelenül politikai eszmék állnak mögötte –, hanem ténylegesen létezett *empirikus* eset. Elméleti inspirációt ezért is jelenthet. Noha nem annyira intézményi megoldások nyújtásában lehet érdekes (bár ezt sem lehet kizárni), hanem gondolkodás- és problémamegoldási módként. A kortárs demokráciák jelenlegi helyzete pedig azt sugallja, hogy erre szükség is lehet: a kortárs demokráciák folyamatos kihívásokkal néznek szembe. Felhozhatnánk a helyzetkép ellen, hogy a tézis, amely szerint a demokrácia válságban van, nem új, és lehetne úgy is érvelni, hogy nem is kivételes. A kortárs demokrácia – ezen érv alapján – megérthető lenne úgy is, mint amelynek normál állapota a kihívás (és az is a része, amit a „válság” fogalmával írunk le), mert maga is válságra adott válasz.⁵ Mondhatnánk, akárcsak Arisztotelész retorikaelméletére is hivatkozva, hogy a demokrácia eleve a kontingens helyzetek kezelésének intézményesített módja,⁶ vagyis a jellegzetesen politikai állapotok – kontingencia és változás – között kell fennmaradnia, valamint ezen körülmények között kell az államnak megőriznie önmagát.⁷

Mindez azt sugallja, hogy a demokrácia válsága, illetve a demokráciát érő kortárs kihívások egy már létező diskurzus folytatásai vagy annak revitalizálásai. Mégis érvelhetünk amellett, hogy új jelenségről van szó. Gondoljunk csak a kortárs politikatudomány kurrens témájára, a populizmusra! Noha a „populizmus” „Kampfbegriff”, de analitikus fogalom is, amelyként nem köthető konkrét ideológiai irányzathoz (mint a klasszikus bal vagy jobb), továbbá nem egyértelműen negatív jelenség: demokratizációs (emancipációs) hatása éppúgy van, mint de-demokratizációs következménye, attól függően, hogy mi az a konkrét környezet, történeti hagyomány és politikai kultúra, amelyben felbukkan.⁸ Az azonban aligha tagadható, hogy a populizmus a kortárs liberális demokrácia problémáira adott válasz, de mind a közbeszéd,

időről időre felbukkannak ilyen szemléletű cikkek (például az arisztotelészi sokaság bölcsessége tézis újragondolása vagy az elszámoltathatóság Athénban).

- 5 Ez az érve Franklin R. Ankersmitnek, lásd: uő. (2002): *Political Representation*. Stanford, Stanford University Press.
- 6 Retorika, demokrácia, esetlegesség viszonyát – politikafilozófiai szempontból – tárgyaltam itt: HORVÁTH Szilvia (2015): *Demokrácia és politikai közösség*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem – Molnár Tamás Kutató Központ.
- 7 A kontingencia politikaelméleti fogalmához fogódzót nyújthatnak Szabó Márton munkái, s ugyanez mondható el az arisztotelészi retorika értelmezéséről. Szemléletileg ez a kötet ajánlható: SZABÓ Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- 8 Lásd MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2017): *Populism: A very short introduction*. Oxford, Oxford University Press; illetve URBINATI, Nadia (1998): *Democracy and populism*. *Constellations*, 5. évf. 1. sz. 110–124.

mind a politikatudományos irodalom azt bizonyítja, hogy önmagában is kihívás.⁹ Értelmezhető a képviseleti politika válságára adott válaszként, ami mögött a démosz reprezentációs deficitje és – ennek következményeként – a politika kiüresedése húzódik meg; a reprezentáció szintje és az empirikus démosz (vagy pontosabban annak egy része) közti szakadás. Ezért állítható az, hogy a populizmus nem más, mint a „nép” megteremtésére tett politikai kísérlet.¹⁰ Ezt illetően azonban az is állítható, hogy minden demokráciában szükséges választ adni a „mi a démosz?” kérdésre. A populizmus jelensége egyfajta válaszkísérlet, amely többnyire erősíti a participációt, noha ez gyakran jár együtt a politikai pluralitás csökkenésével,¹¹ ami viszont önmagában is kihívás a demokráciák számára, ha azoknak definíciós szempontból is részét képezi a pluralitás.

A kortárs politikatudományi diskurzus tehát, illetve maga a jelenség, amelynek megragadására törekszik, különösen élesen mutat rá a *nép* politikai jelentőségére. A klasszikus demokrácia kétségkívül túllép a reprezentáció hiányosságainak problémáján, mivel a részvétel közvetlenségén alapul, és egy egyszerre konkrét (jelen lévő, illetve aktív) és absztrakt démosz (a hatalom mindig változatlan birtokosa és a polisz kollektív megtestesítője) cselekvő, hatalommal bíró léte körül fókuszálódik, abból indul ki, és oda tér vissza. A klasszikus demokrácia pedig a „demokrácia” egy adott – történeti – típusa, ahogyan a kortárs képviseleti demokrácia is. Az egyik válasz az előbb említett válságra a nép politikai aktorként való megteremtése. A klasszikus demokrácia bizonyos szempontból közel áll e törekvésekhez, hiszen olyan mozzanatok a lényegi részét képezik, mint a hatalom elosztása a nép között és a többségi döntés. Úgy lehetne fogalmazni, hogy ez egyfajta politikai demokrácia, amely teret hagy a különbségek és konfliktusok működésének. Más megfogalmazásban, ez az alapkondíció arra a feszültségre példa, amely a politikai mozgás és a politikai rend között húzódik.

Ez a helyzet – akárhogyan is értelmezzük – a politikaelmélet-írás számára is gondolkodási keretet jelöl ki. Jelen tanulmányban nem foglalkozom tovább a válság természetével és értelmezésének a rétegeivel, pusztán egyetlen aspektust emelek ki, hogy választ keressek rá: a fő kérdés a demokratikus rend védelme ebben a sajátos, a nép direkt hatalmán alapuló rezsimtípusban. A demokratikus rend védelme azonban úgy is értelmezhető, mint az állam védelme, ha az alatt emberek együttélésének szervezett és tartós kereteit értjük.¹² A kortárs demokráciák például arra mutathatnak rá, hogy

9 Az ideológiai különbségeket eltüntetve „posztpolitikai állapotra” adott válaszként értelmezi Mouffe, aki régóta vitatja a politikait ellehetetlenítő kortárs – neoliberais – diskurzusok és praxisok érvényességét. Érveibe betekintést nyújt az alábbi – népszerűsítő – cikk: MOUFFE, Chantal (2016): *The populist moment*. Open Democracy. 2016. november 21. Elérhető: www.opendemocracy.net/democraciaabierta/chantal-mouffe/populist-moment (A letöltés dátuma: 2017. 08. 01.). A komplexebb politikaelméleti gondolatmenethez lásd MOUFFE, Chantal (1993): *The Return of the Political*. New York–London, Verso; MOUFFE, Chantal (2000): *The Democratic Paradox*. New York–London, Verso; MOUFFE, Chantal (2005): *On the Political*. New York–London, Routledge.

10 Lásd LACLAU, Ernesto (2007): *On Populist Reason*. New York, Verso.

11 Vö. MUDDE – ROVIRA KALTWASSER (2017) *i. m.*

12 A szakirodalom szerint vitatott, hogy beszélhetünk-e államról a klasszikus Athén kapcsán, és a vita kétségtelenül összefügg azzal, hogyan határozzuk meg az állam fogalmát. Ha úgy fogjuk fel, hogy

államhoz kötött formációkként a demokráciák védelme valamilyen értelemben az állam (ön)védelmét is jelenti, a politikai rend fenntartásának a kérdését vetve fel.

Ebben a tanulmányban azt az eszköztárat igyekszem áttekinteni, amellyel a demokrácia mint alkotmányos rend védhető volt a klasszikus Athénban. Itt most *alkotmány* (*constitution*) alatt valamelyest mást értünk, mint napjainkban, elsősorban azért, mert az athéni klasszikus értelem is más volt. Érdekes azonban az, és ezt a lehetőséget e szöveg maradéktalanul ki is használja, hogy ez az alkotmányértelem viszonylag közel áll a politikaelmélet rezsimfogalmához (*regime*), vagyis a politikai berendezkedéstípusok fogalmához, mint amiket például maga Arisztotelész is ismert: demokrácia, oligarchia, monarchia. Pasquino érvelése alapján viszonylag élesen lehet elválasztani egymástól az *alkotmány* klasszikus és modern értelmét: más jelentésben szerepel például az amerikai alkotmány címében és Arisztotelésznek az athéni államról szóló művének címében az, amit angol nyelvterületen szintén *alkotmánynak* szokás fordítani.¹³ Az első, a modern alkotmányfogalom elsősorban egy jellemzően írott szöveggörpusz, amely különböző szabályokat és normákat ír le, és ezeknek vannak viszonylag stabil jellemzői, mint az állampolgári jogok, a hatalmi ágak megosztása, korlátozott módosíthatóság, ha az alkotmány viszonylag rigid, akkor az alkotmánykiegészítések léte, az alkotmányszöveg (utólagos) interpretálhatósága. A modern alkotmány jellemzője, hogy írott szöveg, vagy pontosabban, alkotott szöveg, ami feltételez egy alkotót (*artifex*), egy olyan hatalmat, amely az alkotmányt létrehozza. Ez azonban nem azonos a néppel, aki nem szerzője, hanem legfeljebb csak *ex post* autorizálója, például alkotmányos népszavazással vagy másik oldalról, a felhatalmazást kérő képviselők megválasztásával.¹⁴ Az alkotmány klasszikus (illetve modernitás előtti) értelme más, leginkább egy politikai közösség intézményeinek összességét jelenti, és attól függetlenül létezik, hogy például leírták vagy formálisan megalkották-e. Vagyis ebben

az állam modern jelenség, akkor nyilvánvalóan nem beszélhetünk görög államról. Jó okunk lehet azt gondolni, hogy a városállami forma egészen más, mint a modern állami, de ez azt is jelenti, hogy a városállam egy külön, önmagában is értelmes politikai keret. Lásd: HANSEN, Mogens Herman (2006): *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford–New York, Oxford University Press. Ha az államfogalmat más attribútumokkal ruházzuk fel, mint ha például a weberianus logika alapján a legitím erőszak kizárólagos birtoklásával definiáljuk, akkor ezen államfogalom keretén belül már értelmezhetővé válik a klasszikus demokrácia is. Itt azonban egy nagyon egyszerű, e problémákat végső soron megkerülő államfogalmat használok, egyáltalán nem mellékesen Arisztotelész egyik megkülönböztetésére alapozva. Azt írja, hogy a „fegyverbarátság” nem hoz létre városállamot, ahhoz az emberek bizonyos minőségi többlete (erénye) is szükséges (*Politika*, III. 9.). Az arisztotelészi modell erős kritériumát (sajátos polgári erények) nem, csak a gyengét (több mint katonai szövetség) alkalmazom, vagyis hogy a politikai társulás több mint szimpla szövetség, és hogy akármi is legyen a jelentése ennek a többletnek, a városállam polgárok közössége, amelyet a tartósság jellemez. Így értve az állam ebben az esetben az egyszerű politikai szövetségén túlmutató emberi társulás, amelyet a tartósság – és ennek következtében önmaga fenntartásának igénye – jellemez, és amely ebben a formában elsősorban a demokratikus működést lehetővé tevő keret.

13 PASQUINO, Pasquale (2013): Classifying constitutions: preliminary conceptual analysis. *Cardozo Law Review*, Vol. 34, No. 3. 999–1019.

14 PASQUINO (2013) *i. m.* 1004–1005.

az esetben az alkotmány inkább alkotmányos forma vagy típus (*form of constitution*), nem preskriptív szabálygyűjtemény.¹⁵ Pasquino szerint a klasszikus alkotmányfogalom leginkább egy politikai rezsím tényleges működését írja le, nem pedig sollen-jellegű szabályok összessége; ugyanakkor a kettő, egy rezsím szociológiai és politikai működése, valamint a modern értelemben vett alkotmány közti távolság mégsem lehet túlságosan nagy, különben a sollen-jellegű szabályok sem tudnak érvényesülni.¹⁶ Itt tehát a két alkotmányfogalom egy alkotmányelméleti problémát fejez ki, nem egyszerűen történeti típusok. Számunkra ebben az esetben nem annyira az a fontos tanulság, hogy az alkotmány két értelme mégsem állhat túlságosan távol egymástól annak érdekében, hogy maguk az alkotmányos előírások érvényesíthetők legyenek. Inkább az érv megfordíthatósága, vagyis hogy az athéni értelemben vett alkotmány sem csak egy rezsím leírását jelenti, hanem elvek és eszmék összességét, illetve különböző intézményi praxisokat, amelyekben azok testet öltenek. Ezek természetesen sokban különböztek egy modern alkotmány tartalmi kellékeitől, de például az alkotmányos rend védelmét, vagy még egyszerűbben szólva, a demokrácia nevű rezsím védelmét ellátták. Ez a szöveg elsősorban ezekről az eszközökről szól.

Athén kapcsán ezt *politikai* alkotmányvédelemnek tekintem, mert intézményei és praxisai szétszóródtak a démosz között, valamint az egész demokratikus intézményrendszerben. Továbbá teljesített – legalább – három elkülöníthető feltételt, ami lehetővé tette a politikai mozgását (a konfliktusok létrejöttét és működését): 1. az intézményrendszert működtetők a népből jöttek (a *pool* tehát a politikailag aktív állampolgárok egésze); 2. laikus testületeket alkottak; 3. döntéshozásuk a többségi elven alapult, azaz vitás ügyekben döntést követelt meg a rendelkezésre álló variációk között.¹⁷

Röviden, az athéni demokrácia azon intézményi, eszmei mozzanataira fókuszálók, amelyek a demokrácia megőrzését szolgálták, akár definitív módon, akár nem. Athén pedig a következő okokból fontos választás:

1. A demokrácia egyetemes történetének kiemelkedően fontos helye, a nyugati politikai gondolkodás számára fontos referencia – noha pozitív szerepet csak a 19. század közepe tájékán kezd ölteni. Mára viszont e helye aligha kérdéses, noha a főáramú demokrácia felfogása mégsem a klasszikus modell mentén képződik.
2. Athén történeti esettanulmány, azaz valóságosan létezett *empirikus példa* a demokráciára, konkrétan annak eredeti formájára, amit direkt, közvetlen, részvételi vagy radikális jelzőkkel illetnek, hogy megkülönböztessék a moderntől.

15 PASQUINO (2013) *i. m.* 1005–1006.

16 PASQUINO (2013) *i. m.* 1006.

17 Szemben például egy olyan variációval, amelyben 1. a pool eléggé lehatárolt ahhoz, politikailag relatíve homogén csoport alkossa; 2. az ügyekhez való viszonya (törvényileg szabályozottan) professzionális, 3. konszenzusorientált vagy depolitizáló magatartási mintázatokat követhet.

3. Az athéni demokrácia – szemben a többi ókori görög demokratikus városállammal – rendkívül jól dokumentált, noha ez csak két megszorítással mondható el:
 - a) csak az ókor, nem pedig napjaink – vagy mondjuk a modernkori – politikai gondolkodással összevetve, valamint
 - b) a relatív forrásbőség az i. e. 4. századra igaz, a periklészi korra nem.¹⁸

Jelen írás tehát nem történelmi munka, hanem *politikaelméleti*;¹⁹ amelyben csak azokat a komponenseket próbáltam meg összeválogatni, amelyek a tágran vett alkotmányos rend védelmét elláthatták. Ennek során egy potenciális repertoárt tekintek át. A lista, vélelmezem, nem teljes, az összefüggéseket másféleképpen is be lehet mutatni.²⁰ Itt most részben a formális-jogi, részben pedig politikai-kulturális mozzanatokról írok, vázlatosan, azokat a lehetőségeket is keresve, amelyek az elméletalkotás számára is fontos. Ez tehát olyan elméleti háttér tanulmány, amely a közvetlen demokrácia intézményrendszerében működő politikai eszmékkel s gyakorlatokkal foglalkozik, és a történelmi alapú politikaelmélet-alkotást segíti.

A törvény fogalma és a politika

Az athéni demokrácia korát jellemző görög kultúra döntően orális (illetve átmeneti) karakterű volt, és ennek következményei jellemezték a politikai rendet meghatározó vagy védelmező jogot is. Nagyobb szerepet játszott a jognak az a karaktere, amely a normativitásra alapozott, mint ahogyan azt a „nomosz” (később részletezett) fogalma utal. Nemcsak arról van szó, hogy a legfontosabb törvények valóban fundamentálisak voltak, hanem ezek íratlanul is normatív erővel bírtak. Mindez azért fontos számunkra, mert rámutat arra, hogy az alkotmány csak akkor tudja hatékonyan védeni a politikai rendet, ha az ténylegesen az emberek meggyőződésébe és értékrendjébe van lehorgonyozva.

Ebben az alapvetően orális kultúrában az írott (lejegyzett és kifüggesztett) törvényeknek garanciális szerepe volt, legalábbis így volt jelen a politikai-alkotmányos öntudatban. A periklészi demokrácia időszakában már a törvények lejegyzése olyannyira általánossá vált, hogy a demokratikus szisztéma védjegyének tartották. Méghozzá

18 Ezért is választotta klasszikus könyve időbeli keretétül Mogens Herman Hansen „Démoszthenész korát”, vagyis a politikai-törvényszéki beszédekkel is a kort dokumentáló időszakot: HANSEN, Mogens Herman (2001): *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology*. London, Bristol Classical Press.

19 Ennek szellemében az eredeti görög kifejezéseket, ahol lehetséges, igyekszem magyarítani. Ez alatt azt értem, hogy a magyar nyelv hangtani szabályaihoz legközelebb eső – otthonos – hangzást biztosítani, amely nem szükségszerűen egyezik meg az eredetivel. Ez vitatható eljárás, de a politikaelméleti igény alátámaszthatja (például az 'agora' agóráként honosult meg, ehhez hasonló logika mentén igyekszem átírni a terminusokat). Más esetekben megmarad az eredeti átírat, mindenekelőtt, ha nincs, vagy nem érződik a fogalom terminusértéke. Végül, ha nincs külön feltüntetve, minden Athén kapcsán jelzett dátum Krisztus előttre vonatkozik.

20 Az athéni politikai rendszer meghökkentően komplex; a pontos áttekintéshez lásd Mogens Herman Hansen előbb említett című munkáját. Fontos hangsúlyoznom, hogy ebben a szövegben egy lényegesen egyszerűbb olvasatot javaslok.

azért, mert az írott törvény biztosította azt, hogy az igazságosság általánosan érvényesülhessen az egész politikai közösségben, és erre a gondolatra a kortársak rendkívül nagy hangsúlyt helyeztek. A klasszikus demokratikus politikai-jogi gondolkodásban a jog (törvények) uralma volt a vezérelv.²¹ Ezt például olyan politikai formulákban is tetten érhetjük, mint a zsarnokuralom-ellenes osztrakizmosz korabeli magyarázata: meg kell akadályozni azon személyek hatalomra jutását, akik a nép (az egyenlők) és a törvények fölé helyezik magukat.²²

A törvényekre alkalmazott fogalom a *nomosz* volt, amely egyben a magasabb rendű és/vagy általánosan elfogadott szabályokra is utalt (később ez változik). Ez a legáltalánosabb jelentése, és úgy vélem, filozófiai fogalomként is használhatjuk. Fölbukkan például Hérakleitosznál is egy figyelemre méltó kontextusban: az isteni nomosz, a városok nomosza és a tudás összefüggésében, ahol is a város nomosza egyszerre van az isteniben lehorgonyozva, valamint az emberek között közösen osztott tudásban.²³ Az érdekesség az, hogy a *nomosz* fogalma bármiféle törvényt átfog, ezért diffúz is. A hétköznapi tapasztalatiságától az ember alkotta jogon át az isteni törvényig mindent átfog. A *nomosz* egyszerre jelent szokást, írott és íratlan törvényt.²⁴

A nomosz a polisznak az a törvénye, amit mindenki általános, követendő törvényként fogad el. Szophoklész például úgy gondolta – gondoljunk az Antigonéra –, hogy a polis törvényeinek összhangban kell lenniük az isteni törvénnyel, és a polis törvényei a démosz által elfogadott értékeken nyugszanak. Az igazán fontos itt az, hogy a politikai gondolkodásban a nomosz önmagában legitim, olyan, a politikai rendre utaló kategória, amely egyben a jó élet kereteit is kijelöli.²⁵

Van a nomosznak egy korai, szintén figyelemre méltó jelentésrétege. A politikai gondolkodásnak még a demokráciafogalom felbukkanását megelőző kulcsfogalma a szolóni *eunómia*,²⁶ „jó nomosz”, jó törvény vagy rend, és mint ilyen, az egész politikai berendezkedés kulcsfogalma. Ez az, amiben a polisz rendjének, szabályainak, a helyes cselekvéseknek helyt kell foglalniuk. Az *eunómia* még az i. e. 5. század végén is felbukkan úgy, mint a tisztességesség és az emberek közötti (politikai) igazságosság szinonimája, ellentéte pedig a *disznómia*, a rossz nomosz rendje, a rend és igazságosság elvesztése a közös emberi-politikai világból.²⁷ Az *eunómia* mindazt hordozza, ami egy polisban jó, és ez végső soron az igazságosság értelmében felfogott politikai rend.

21 THOMAS, Rosalind (2006): Writing, law, and written law. In GAGARIN, Michael – COHEN, David eds.: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press. 42.

22 Ehhez lásd STE. CROIX, G. E. M. de (2004): *Athenian Democratic Origins and Other Essays*. New York, Oxford University Press. 196. Ps. – Andokidészt idézve.

23 HÉRAKLEITOSZ fr. 114.

24 Lásd THOMAS (2006) i. m. 51.

25 Vö. MEIER, Christian (1999): Bevezetés: Ókori alapok. In BRUNNER, Otto – KONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart eds.: *A demokrácia*. Budapest, Jászóveg Műhely Kiadó. 7–32. A következők Meiernek ezen értelmezését is felhasználják, vagyis azt az elképzelést, hogy Szolón az *eunómiával* alkotmányos szisztémát nevez meg.

26 Az eredeti fogalmak: *eunomia*, *dysnomia*.

27 *Anonymus lamblichi* (1993). In STEIGER Kornél szerk.: *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 97–105.

A polisznak nomosza van, és ez kötelező érvényű, akár írásba fektették, akár nem. A periklészi demokráciában, mint fentebb olvasható, kifejezetten büszkék voltak arra, hogy a törvényeket és rendelkezéseket írásba foglalták: ezt tartották a demokrácia védjegyének.²⁸ Az ok egyrészt az, hogy a (pre)klasszikus kor orális kultúra volt, és még annál is jelentősebb a politikai intézmények orális jellege, amely soha nem szűnt meg az lenni.²⁹ Egy döntően orális kultúrában mindaz, amit írásba foglaltak, jelentőségében kiemelkedett a többi kijelentés közül. A periklészi korszak demokrata politikusai úgy gondolták, hogy a törvények írásba foglalása biztosítja a jogszerűséget és a közösségen belüli igazságot általában, mert (Euripidész megfogalmazása szerint) az írott törvény mind a gyengére, mind az erőse egyaránt vonatkozik.³⁰ Ez pedig a klasszikus demokrácia korszakában különösen fontossá vált, mert miként a törvények preambuluma gyakorta fogalmazott, lehetővé tette azt, hogy bárki láthassa és elolvashassa a törvényt magát.³¹

Egy újabb keletű jogtörténeti elemzés azt mondja, hogy nem az egyértelmű és mindenki által elfogadott szabályokat foglalták törvénybe, hanem azokat, amelyek politikailag vagy társadalmilag vitatottak voltak. Az írott nomosz létrehozására, a közös, egyetemes érvényű alkotmányos jellegű jogra ez felettébb igaznak tűnik, a válságos szituációkban vált szükségessé. Ezek gyakorta a politikai vezetők hatalmát szabályozták, vagyis az írott nomosz olyan alkotmányos rendelkezésként értékelhető, amely a politikai közösség rendjét írta elő. Célja pedig a politikai hatalom kontroll alatt tartása.³²

A politikailag aktív közösség tehát a megosztó ügyekben kifejezetten döntést kívánt hozni, vagyis aktív módon járt el. Ez kísértetiesen emlékeztet egy másik, többnyire nem hitelesnek tartott szolóni kijelentésre, amelyet Arisztotelész idéz: polgárháborús helyzetben mindenkinek kötelessége valamely csoport mellé állni.³³ Ennek kapcsán eszünkbe juthat a 20. századból Carl Schmitt állítása, miszerint háborúban *nihil est medium*, nincs köztes pozíció. Csakhogy az állítólagos szolóni aktivizmussal éppen ez a probléma: nem feloldja a (polgár)háborús konfliktust, hanem elmélyíti. Amennyiben viszont az alkotmányos-politikai konfliktus feloldására tett hatalmi kísérletként értékeljük, olyan szituációként, amely képes lehet kikényszeríteni az erőviszonyok eldőlését, úgy a válságos politikai szituációba történő aktív belépés az alkotmányos rendezés egyik módja lehet.

28 HANSEN, Mogens Herman (2008): Direct democracy, ancient and modern. In PALONEN, Kari – PULKKINEN, Tuija – ROSALES, José María eds.: *The Ashgate Research Companion to the Politics of Democratization in Europe: Concepts and Histories*. Farnham–Burlington, Ashgate, 37–54.

29 Lásd például OBER, Josiah (1989): *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of People*. Princeton, Princeton University Press.

30 THOMAS (2006) *i. m.*

31 Lásd HANSEN (2008) *i. m.*

32 Lásd kül. THOMAS (2006) *i. m.* 46.

33 ARISZTOTELÉSZ: *Az athéni állam. i. m.* 8.5.

A bírásokodók és törvényhozók

A gordiuszi csomót át kellett vágni, és úgy tűnik, hogy az ókori demokráciák nem azt a stratégiát követték, hogy nem foglalkoznak a kérdéssel, hanem azt, hogy rendezik. Ez minden bizonnyal magában hordozta azt a lehetőséget, hogy az ítélkezők „pártos” döntést hoznak majd, és ezzel megosztóvá válnak, vagy egyes csoportokkal kifejezetten igazságtalanul bánnak majd. Valószínűleg nem véletlen az, hogy az ógörög szövegek olyan sokat foglalkoznak az igazságossággal, mint például az a formula is, amely egy etiko-politikai szövegben így szól a kiváló emberről: „[N]em félti a lelkét, amikor az igazságosság ügyében jár el.”³⁴

Az igazságosság azonban azért is hangsúlyos kérdés lehetett, mert nem csak egy bírói testületre korlátozódott, tehát nem csak emberek egy maroknyi csoportjától várták el, hogy igazságos döntést hozzon. Hadd hivatkozzam itt Prótagoraszra, aki az i. e. 5. században élt, és aki az igazságosság kérdésével ebben a kontextusban is foglalkozott politikaelméletében, amely *per definitionem* demokráciaelmélet. Az állampolgársághoz feltétlenül szükségesnek tartja két tulajdonság meglétét: a kölcsönös tiszteletét (*aidósz*) és az igazságosságát (*diké*).³⁵ Ezek ugyanis államalkotó képességek, az állam fenntartásához szükséges állampolgári készségek. Tézise minden valószínűség szerint hű kifejezője az athéni közgondolkodásnak, amely szerint tehát egy általános igazságosságigény *minden egyes polgárra* igaz kell hogy legyen, különben nem lenne polisz. Tehát az igazságosságérzet általánosan szükséges a rend, specifikusan pedig a demokrácia fenntartásához. Azaz alátámasztja azt, hogy ez utóbbi nem lehet csak néhány kiválasztott testület feladata, végső soron az egész poliszé kell legyen, hiszen az összes polgárról szól.

Végső soron ezt láthatjuk a politikai intézményrendszerben is. Noha a bírói panelek, a tanács és a gyűlés között bizonyosfajta feladatmegosztás látható, amely akár hatalommegosztásként is felfogható, ezek az intézmények a tagjaikat az egész démoszból verbuválták. Más szavakkal szólva, a politikai-jogi élet résztvevői, a törvényhozók, valamint akikre a törvény vonatkozik, továbbá a bírásokodók személyi köre nem válik el egymástól, noha saját ügyében – érthető módon – senki sem lehet bíró. Az előző viszony általánosan igazolható, nem görögspecifikus, van viszont ilyen specifikuma: a közösséget, így az egyént érintő törvények meghozatala nem megbízáson vagy felhatalmazáson, hanem cselekvésen (tudniillik az érintettek aktivitásán és döntésén) alapszik. Ezzel együtt az intézmények, feladat- és hatáskörüket tekintve elválnak egymástól. Az intézmények megformálódása és különállása pedig végső soron a politikai részvételi lehetőségeket sokszorozza meg.

Mindazonáltal a bírásokodás e sajátossága azt jelenti, hogy a bírók *laikusok*, akik ekként az egész procedúrán végig önálló ítéletalkotók. A professzionalitás hiánya vagy a laikusság mozzanata persze jelen van a modern demokráciák bírásokodási rendszerében is: mint az esküdtbírásokodás és az ülnöki rendszer, noha ezek nem

34 Lásd *Anonymus Iamblichi* (1993). i. m.

35 Lásd PLATÓN (2007): *Prótagorasz*. Budapest, Atlantisz Kiadó. 322a–e.

színtisztán laikus testületek (hiszen a hivatásos bíró is a része). Hadd hivatkozzam itt Mogens Herman Hansen értelmezésére:³⁶ szerinte az esküdtbíráskodás sokban hasonlít a klasszikus demokrácia néhány megoldására, amelyek azonban annak eszmei alapjául is szolgáltak. Ilyen az említett laikusság vagy nem-professzionalitás, valamint a sorsolós kiválasztás is. Utóbbi azon a klasszikus eszményen alapult, hogy minden polgár egyenlő. Ez igaz a polgárok politikai képességeire is, azaz arra nézve, hogy birtokában vannak-e azoknak a szellemi képességeknek, műveltségnek és ismereteknek, amelyek kellenek a politikai döntéshozáshoz. Szerinte a laikus esküdtbírásgok ugyanolyan nehéz ügyeket oldanak meg, mint amikkel a kortárs politikában találkozni. Mindazonáltal egy ponton mégiscsak számottevő különbség van a két modell között (itt most persze az esküdtbíráskodásra gondolunk egyrészt, és a laikus politizálásra és bíráskodásra másrészt). Míg az athéniak szemlátomást örömeiket lelték a részvételben, addig a modern esküdtbíráskodás iránti érdeklődés enyhe, egyébiránt a választási részvételhez hasonlóan. Ez a szakma nem vonzó az emberek számára: időigényes és alulfizetett.

Az athéniak motivációi mások voltak, a részvétel lehetősége ösztönözte őket, nem taszította. De a legfontosabb politikai testületek logikája is a teljes részvétel lehetőségén alapult, nem pedig azon, hogy minél kevesebbeknek adjon erre esélyt. A politikai közfelfogás szerint az olyan testület, mint a gyűlés, a *démosz*ból állt, egészen pontosan azonos volt vele, és ezzel valóban a teljességre, a nép egészére akartak utalni. Érdekesség, hogy bár ez gyakorlatilag biztos lehetetlen volt, abban az értelemben minden bizonnyal igaz, hogy az ott összegyűltek a politikai jogokkal bíró népesség statisztikailag reprezentatív szeletét alkották.³⁷ Számunkra az a felfogás, amely szerint a vezető politikai testületek a *démosz* (egészének) testületei, azért fontos, mert rámutat egy lényegi különbségre: a klasszikus demokráciában a legtöbb jogi, így alkotmányjogi vagy alkotmányvédelmi döntést a *démosz* egésze vagy bármely tagja hozhatta meg.³⁸ A modern demokratikus berendezkedésekben az ehhez hasonló intézménynek, az esküdtbíráskodásnak a hatásköre nem terjed ki az alkotmányos rend jogi eszközökkel történő védelmére.

A bíráskodók és törvényhozók személyi körének abszolút kiterjesztése a *démosz* egészére jelent még valamit, ami különösen fontos, és az egész ókori klasszikus demokrácia politikai gondolkodására érvényes. Beleilleszkedik abba az általános

36 Köszönöm a szöveg opponensének, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy a magyar szisztéma ebben az esetben nem jó példa. Ezért inkább Hansen vonatkozó összevetését idézem. HANSEN (2008) *i. m.*

37 Két fontos részvételi lehetőség volt: 1. bárkinek jogában áll a személyes megjelenésre korlátozás nélkül (gyűlés, ekklészia), 2. részvétel sorsolós kiválasztással, előzetes regisztrációval (bírószágok, tanács), illetve pénzügyek és hadi ügyekben választás, az utóbbi területi alapú és testületként működik. A sorsolós kiválasztás minden valószínűséggel reprezentatív volt, noha ez a demokrácia minden nem-direkt markere ellenére sem volt képviselési. Vö. még LIDDEL, Peter (2009): *Democracy ancient and modern*. In BALOT, Ryan K. eds.: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Wiley-Blackwell. 133–148.

38 A minősített gyilkossági ügyeken kívül, amelyeket az Areioszpagosz tárgyalt, a többi bíróság minden egyéb bírósági ügygel foglalkozhatott, tagjait pedig a népből sorsolták a feliratkozottak közül. Lásd ARISZTOTELÉSZ: *Az athéni állam*. 57.3–4.

elképzelésbe, hogy minden (teljesen átlagos képességű) polgár elegendő értelemmel rendelkezik ahhoz, hogy a politikai közösség közös etikai, politikai és egyéb természetű ügyeiben helyesen tudjon ítéletet alkotni. A hétköznapi emberek értelmébe vetett hit a klasszikus demokratikus gondolkodás egyik axiómája, amely de facto biztosította azt, hogy a poliszpolgárok részt vehessenek a nyilvános politikai vitákban, a döntéshozatalban és a jogi ítélezésben, s legalább részben a döntések előkészítésében is.

Az alkotmányos rend alapja ugyanis az *izonómia* volt, vagyis az egyenlő részesevés lehetősége a polisz politikai életében, amibe beletartozott különösen a bírászkodás, a gyűlésen való részvétel, továbbá az e politikai terekben az *izegória*, hozzászólás szabad joga.³⁹ Ezek korlátozása a demokrácia elleni támadást jelenti, s mint ilyen, (modern fogalmak szerint) alkotmányellenes. A démosz részvételi lehetősége a bírászkodásban és a törvényalkotásban általában véve már önmagában is demokratikus, nem pusztán azért, mert e testületek valószínűleg – a saját érdeküknek megfelelően – olyan döntéseket hoznak, amelyek a demokratikus rendet védik a támadásokkal szemben.⁴⁰

A törvényhozó aktorok kapcsán érdemes megemlíteni továbbá egy érdekes szereplőt: azt, aki azon a ponton állhat, amit a „*nihil est medium*” radikálisan politikai elve kizárna, s ez az Alapító mint harmadik személy vagy mint közvetítő. A klasszikus demokrácia (de a korábbi időszak is) ismerte annak a törvényhozónak az alakját, aki kívülről, külső személyként hozza létre a polisz alkotmányos berendezkedését. Ez viszont némiképp más szituációt jelent, mint a már létező demokrácia gyakorlatának a védelme, hiszen elsősorban az új polisz alapítása kapcsán merül fel.⁴¹ A külső személyként megjelenő Törvényhozó hasonló a Demiurgoszhoz, vagyis az istenségnek ahhoz a felfogásához, aki létrehozza, megalkotja a világot mint egy mesterember, majd kivonul alkotásából, és hagyja működni. A klasszikus korszak polgárai ráadásul szerettek mindent egy egyedi alkotóra visszavezetni, például a legnagyobb ívű eposzokat Homéroszra. A kultúrtörténeti érdekességek mellett azonban a Törvényhozó kívülálló-alakja fontos, mert arra az elképzelésre utal, hogy alapítani csak pártatlanul lehet. Több olyan történeti esetet tudunk említeni, amikor egy polgárháborúban megosztott városállamba idegen polgárt hívtak, hogy döntésével – mint egyfajta választott bírót – rendezze a helyzetet.⁴² Szolón, akit az athéniak a demokrácia mítikus megalapítójának tekintettek, egy ehhez hasonló harmadik személy volt, pontosabban

39 *Isonómia, iségória.*

40 Bár hasonló érvet hoz PSZEUDO-XENOPHÓN: *Az athéni állam.*

41 A görög kolonizáció miatt ez jellemző gyakorlatnak vélelmezhető. Athén például az i. e. 440-es évek közepe táján Prótagoraszt küldi törvényalkotónak az akkor (újra)alapított szicíliai Thurioiba.

42 Például Milétosz i. e. 6. századi történelmében, lásd HEGYI Dolores (1981): *Az iónok Kisázsiaiban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, és HÉRODOTOSZ (2000): *A görög-perzsa háború.* Fordította Muraközy Gyula. Budapest, Osiris Kiadó. V.28 –29.

két polgárháborúba keveredett csoport között kívánt közvetíteni, bár tulajdon polisz polgáraként.⁴³

Más megfogalmazásban, léteztek olyan szituációk, mint egy új polisz megalapítása vagy a polgárháborús közvetítés, amelyeknél a görögség ismerte azt a gyakorlatot, amelyben egy vagy néhány személyt felhatalmaznak arra, hogy hozza létre vagy rendezze a polisz alkotmányos szabályait. E személyeknek a mandátuma az alapítás lezárulásával megszűnik – a legenda szerint Szolón egy évtizedre el is távozik Athénból.

Az aktorok kontrollja

Az athéni demokrácia a hatalommal bíró polgárok társulása, akik számos jogosultsággal rendelkeznek a politikai hatalom különféle formáihoz. E hatalomhoz, amin osztoznak, azonban felelősség is tartozik, a felelősséghez viszont közösségi kontroll, aminek változatos formái vannak. Vegyük ezek közül azokat, amelyek a személyekre, az aktorokra irányulnak, legyenek azok tisztviselők, hadvezérek vagy vezető politikusok (némi egyszerűsítéssel)!

Mind a pozícióra való kinevezéskor,⁴⁴ mind a mandátum lejártakor vizsgálat alá vetették a tisztviselőket,⁴⁵ de hivatali idejük alatt is vizsgálhatók voltak.⁴⁶

A kinevezhetőség feltételeinek egy része vagy jelen van napjainkban is, vagy nem releváns abból a szempontból, hogy érinti az alkotmányos rend stabilitását, vagy sem. Jelen esetben azonban a megválaszthatóság egyik akadálya az volt, ha korábban a politikust vagy polgárt elítélték olyan ügyben, hogy az alkotmánynak nem megfelelő törvényt terjesztett be.⁴⁷ További feltétel volt még az életkori megfelelés és az állampolgárság megléte, bár ez napjainkban is feltétel.⁴⁸ Bár e vizsgálatot komolyan vették, és a tanácsnak 500-at, a bíróságoknak pedig 700-at is kellett tárgyalnia egy adott évben (az i. e. 4. században). De mindössze nyolc esetről tudni, ahol a vizsgálat váddá

43 Szolón alakját Arisztotelész kifejezetten alapítóként őrizte meg, lásd *Az athéni állam*, ami azonban történeti értelemben vélhetően mégis pontatlan megközelítés. Vö. GEHRKE, Hans-Joachim (2006): The figure of Solon in *Athénaion Politeia*. In BLOK, Josine H. – LARDINOIS, André P. M. H. eds.: *Solon of Athens: New Historical and Philological Approaches*. Leiden – Boston, Brill. 276–289.

44 A bíróság vizsgálta általában, a főtisztviselőknél, mint az arkhónok és a prütaniszok, az ötszázak tanácsa, de az i. e. 4. században már lehetett fellebbezni a bíróságokhoz, *Az athéni állam*. 45.3., 55.1–5.

45 *Dokimasia és euthynai*.

46 *Eisangelia*, HANSEN (2001) i. m. 218.

47 Ez a fajta méltatlanná válás az *atimia*.

48 Más feltételek kultúrához és történelemhez kötöttek, számunkra ezért nem relevánsak, mint hogy be volt-e jegyezve az illető a polisz valamely phratriájába, volt-e katona, a megfelelő vagyoni osztályhoz tartozott-e (lásd ARISZTOTELÉSZ: *Az athéni állam*. 42.1–2.)

alakult, ami azt sugallja, legalábbis Hansen szerint, hogy időigényessége mellett végső soron politikailag súlytalan kontrollról volt szó.⁴⁹

Ennél fontosabb az elszámoltathatóság két formája: a hivatal lejártával és a hivatali idő alatt. Viszonylag ismert esetre is utalhatunk: Periklész perére, akinek a beszámolóját végül nem fogadták el. Hivataluk letételével a hadvezéreknek is el kellett számolniuk egyéves tevékenységükkel a tanács előtt, aminek a célja a sikkasztások megakadályozása volt.⁵⁰ Néhány történész megjegyzi viszont, hogy ezt nem feltétlenül a magánvagyonok indokolatlan duzzasztása s a korrupció ellen alkalmazták, hanem egyfajta (gazdaság)politikai felelősségre vonásként, bár kétségtelen, hogy az előző szempont sem volt mellékes, különösen, hogy a korrupt politikusokkal szemben legalább hétféle eljárás volt gyakorlatban.⁵¹

A politikai főelv azonban ebben is tetten érhető: ha a polgárok (a korabeli felfogás alapján) hosszú időre és/vagy nagynak számító hatalmat kaptak, tevékenységüket kontrollálni kellett mindkét oldalon: a kinevezés és a hivatal vagy pozíció leadása oldalán. Az ellenőrzés végső tétje pedig megérthető az alkotmányos rendben való örökösésként is, mert az ókori demokráciák polgárai (nem alaptalanul) attól féltek, hogy hatalmasabb politikusaik túl dominánssá válnak, a fejükre nőnek, ezt a hatalmat pedig konszolidálják, majd végső következményként zsarnokuralmat építenek ki. A közismert osztrakizmosz, a cserépszavazás intézményének fő célja éppen az volt, hogy a túlságosan erőssé vált politikusokat egy kis időre megfosszák választhatósági joguktól azzal az eszközzel, hogy eltávolítják őket a polisz életéből.

A vezetők kontrolljának jellemző módja volt az *eizangéllia*-per. Szó szerint értve bevádolást jelent, és számos fajtája volt, ezek közül az itt említett *politikai* a legjelentősebb. Utóbbi típus is tovább tagolható: a választott vagy sorsolt hivatalnokokkal szemben a tanács, míg az összes olyan polgárral szemben, akit politikai bűncselekmény miatt vádoltak be, a népgyűlés döntött.⁵² A „politikai bűncselekményt” elkövetők kategóriájába Hüpereidészt hivatkozva a következők tartoztak: 1. aki a démoszt meg akarja fosztani a hatalmától, vagy arra szervezkedik; 2. elárulja a várost; 3. ha valaki nem a legjobb tanácsot adja a gyűlésnek, mert meg(le)fizetik.⁵³ Röviden, a politikai *eizangéllia*-pernek három funkciója volt: a demokratikus rend védelme, a hazaárulással szembeni védelem és a közösség védelme a korrupcióval és a megvesztegetéssel szemben. Mindhárom fontos a politikai rend védelme szempontjából, de az első egyértelműen és nagyon tudatosan fejezi azt ki.

49 Hansen azt mondja, hogy ez vélhetően merő formalitás volt, és azt emeli ki, hogy a procedura inkább a polgárok egyfajta részvételi igényét fejezte ki, és azt, hogy a demokratikus intézményrendszer önmagában vett értéknek tartották. HANSEN (2001) *i. m.* 220. Névtelen opponensem felvetése azonban releváns ebben a kérdésben, ezért érdemes hivatkoznom a példáját: szerinte egyáltalán nem biztos, hogy csekély jelentőségű kontrollról volt szó, mert például a kortárs nemzetbiztonsági ellenőrzések sem szűrik ki több embert, márpedig az sem súlytalan.

50 A prütaniszok főtanácsa általi elszámoltatásról, *Az athéni állam.* 43.4., 44.2.

51 HANSEN (2001) *i. m.* 193.

52 HANSEN (2001) *i. m.* 212–213.

53 HANSEN (2001) *i. m.* 212.

Rendszeres időközönként döntöttek arról, hogy rendezzenek-e ilyen tárgyalást, amelyet a népgyűlés előtt tartottak, tehát a démosz legfőbb politikai testülete előtt. Itt tehát egy eredetileg *politikai* testületről van szó, amely azonban nem politikai döntéshozó testületként funkcionál, hanem a korabeli értelemben vett *bírói* testületként. Ez kétségtelenül hasonlít valamennyire a modern *impeachmentre*. Az i. e. 5. és 4. században 130 esetről van adat ilyen perre, ezek egyik fele polgárok és metoikoszok, a másik felének a döntő többsége pedig a hadvezérek ellen irányult, sőt valószínűleg elsősorban ellenük, tehát a polisz választott katonai vezetői ellen. Tehát nemcsak a politikai vezetők ellen irányult (magyarul nem valószínű, hogy specifikusan csak és kizárólag az ő kontrolljukra hozták létre), de mégis elsősorban ellenük irányult a gyakorlatban. Mindenképpen figyelemre méltó ugyanakkor, hogy itt végső soron arról van szó, hogy a démosz egyszerűen nem engedi ki a keze közül a tulajdon sorsát döntően befolyásoló kérdéseket, azaz megtartja a hatalmát. Az viszont kétségkívül fontos mozzanat, hogy a döntést ezekben a kérdésekben végső soron a bírósági munkára jellemző módon hozzák meg, azaz például nem úgy, mint az osztrakizmosznál, amit kizárólagosan politikai döntésként tudunk értékelni, és a funkciója is természetesen politikai.

A másik, kifejezetten a politikusokkal szemben alkalmazható politikai kontroll-eszköz az osztrakizmosz. Ez a praxis kifejezetten az i. e. 5. századi demokráciának a sajátossága, az i. e. 4. századra teljesen eltűnik. Jelen esetben azért tárgyalható együtt egy teljesen más korszak praxisával, mert a későbbi kontrolleszközökkel együtt mindegyik egy-egy válasz a demokratikus rendet érő kihívásokra, tehát olyan gyakorlatok, amelyeket kifejezetten a sajátos athéni demokráciát érő fenyegetések hívtak életre.

Az osztrakizmosz szó szerint értve cserépszavazás; a megtartásáról a démosz döntött, s amennyiben sor került rá, úgy az összes polgár jogosult volt részt venni az agórára szervezett szavazáson, ahol is cserépdarabokra vették annak a nevét, akit a következő tíz évben a poliszon kívül kívántak volna látni. A szavazás akkor volt érvényes, ha hatezer szavazat összegyűlt.⁵⁴

Azt illetően két nézet uralkodik, hogy az osztrakizmoszt mikor tették az alkotmányos szerkezet részévé. Az egyik szerint Kleiszthenész nevéhez kötődik, valamikor az i. e. 6. század végén vezetik be, és összekapcsolódik a korábbi zsarnokok (pontosabban a zsarnokok támogatóinak) a kordában tartásával, azzal a céllal, hogy adott esetben elűzhessék őket. A második nézet szerint bevezetése megegyezik első alkalmazásával, vagyis már az i. e. 5. század gyümölcse; tisztán a demokrácia működéséhez kapcsolódik, annak belső konfliktusaira adott válasz.⁵⁵ A bevezetést illető két nézet azért érdemes említésre, mert az osztrakizmoszt eltérő problémákra adott válaszként mutatják be. Ste. Croix érvelése viszonylag meggyőző, amikor a kleiszthenészi gyökerét hangsúlyozza, ez ráadásul az arisztotelészi érvekkel is jól összeegyeztethető. Noha a másodikat az alkalmazás, a konkrét gyakorlat támaszthatja alá. A lényeg azonban az, hogy Arisztotelész szerint, nagyon leegyszerűsítve, az osztrakizmosz célja a politikai

54 Vö. HANSEN (2001) *i. m.* 399.

55 Lásd STE. CROIX (2004) *i. m.* 180–189.

túlhatalom megakadályozása.⁵⁶ E túlhatalom ölthette egyetlen ember (vezető) túlságosan erőssé válását, de zsarnokság kialakulását is, a lényeg az elv: túlhatalom vs. demokratikus egyenlőség és kontroll. Ugyanakkor az osztrakizmosz a sztazisz, a viszály kontextusában, annak ellenszereként is feltűnik, Arisztotelésznél is.⁵⁷ A viszályok oka Arisztotelész szerint ugyanis az előbb említett poliszbeli egyenlőségi helyzet meg bomlása; e helyzetre utólagos megoldás az osztrakizmosz. Utóbbi nemcsak a polisz egyensúlyának megőrzését garantálja, hanem az alkotmányos rendét is.⁵⁸

Mindazonáltal Ste. Croix érdekes meglátásokkal él az osztrakizmosz gyakorlati politikai működését, célját és hatékonyságát illetően. Úgy érvel, hogy valószínűtlen, hogy az 5. században olyan befolyásosnak tűnő politikus akarta volna bevezetni, mint Themisztoklész. Ismét nem a személy és az idő az érdekes, hanem az, hogy szerinte valószínűtlen, hogy Themisztoklész maga talált volna ki egy olyan módszert, amelyet legalább olyan könnyen lehetett volna kihasználni vele szemben, mint amennyire azt ő esetleg ellenfeivel szemben szándékozott használni.⁵⁹ Egyszerűen szólva, a szituáció, amelyet az osztrakizmoszsal fel szeretett volna oldani – az állam egységét veszélyeztető hatalmi egyensúlyvesztés – nem a politikai túlélési esélyeit növelte volna, inkább a kitérítést. Ez azonban paradox módon pontosan azt erősíti meg, hogy az osztrakizmosz alkotmányvédő eszköz, méghozzá hatékony. Más helyütt Ste. Croix arra mutat rá, hogy az osztrakizmosz valójában a politikailag befolyásos csoportok és vezetők ellenfeleit állította félre az útból egy időre, csökkentve annak az esélyét, hogy megerősödjenek. A kettő együtt: tehát hogy az osztrakizmosz kockázatos eszköz volt bármely cselekvő számára, ugyanakkor a döntés eredményeképpen a rivális csoport meggyengült, végső soron alkalmas volt arra, hogy 1. a cselekvők sakkban tarthassák egymást; 2. viszályhelyzetben eldőljön a játszma, és mérséklődjenek a konfliktusok. Az első praktikusán a hatalmi egyensúly lehetőségét, a kontrollmodellt jelenti, a másik az állam egységének a fenntartását. Persze mondhatjuk, hogy egy csoport megerősödése, amit esetleg az osztrakizmosz valóban facilitált, végül is az eredeti elv gyakorlati erodálódását jelenti, de az athéni demokráciában még volt egy sor további fék, amely igyekezett megakadályozni az egy-ember-uralmat, az oligarchiát, a zsarnokságot és hasonlót. Összegezve, az osztrakozizmosz felfogható úgy, mint a politikai jogok tudatos korlátozása, amely kivédi a polgárháborút azzal, hogy az elfajuló viszályok lehetőségét csökkenti úgy, hogy az erős vezetők eltávolítását időről időre lehetővé teszi.⁶⁰

Márpedig a polgárháborús viszályok tétje az alkotmányos berendezkedés megváltoztatása is volt, mivel ezeknek a konfliktusoknak a tétje – s ezt az intenzitás szintje is

56 Lásd árnyaltabban: STE. CROIX (2004) *i. m.* 188–194.

57 STE. CROIX (2004) *i. m.* 194–195.

58 STE. CROIX (2004) *i. m.* 196.

59 STE. CROIX (2004) *i. m.* 190–192.

60 Az osztrakizmoszhoz lásd még ezeket a munkákat: NÉMETH György (1999): *A poliszok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe.* Budapest, Korona Kiadó, és FORSDYKE, Sara (2005): *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece.* Princeton–Oxford, Princeton University Press.

mintegy eleve determinálta – és jellege nem egyszerűen versengő alternatívák valóságba ültetése volt, hanem az egész politikai keret megváltoztatása: nem szakpolitikák vagy a jó élet kérdésére adható alternatív válaszok feszültek egymásnak, hanem a „jó élet” élıhetőségének és megvalósíthatóságának egész kerete: milyen a jó vagy helyes rend, és milyen úton lehet elérni.⁶¹ Ebben az idıszakban a demokráciákat komolyan veszélyeztette a plutokraták hatalomátvétele. Végeredményben az, hogy a politikai eliten belüli viszályok eltörlik a démosz uralmán alapuló demokráciát, és intézményesítve a társadalmi kirekesztést/kizárást, oligarchikus államberendezkedést hoznak létre. Ennek az egyik, de nem kizárólagos eszköze volt a vagyoni cenzus bevezetése. Ezekkel az alkotmányos lehetőségekkel összevetve az athéni közvetlen demokrácia szigorúan egalitárius politikai eszméken nyugodott. Az elit létével való kiegyezés végeredményben az i. e. 4. századi athéni demokrácia egyik különleges (és mőködıképes) vívmánya.⁶²

Alkotmányellenes törvények és határozatok

Arisztotelész egy helyen úgy fogalmaz, hogy minden demokráciának szüksége van osztrakizmoszra, hogy fenntarthassa magát, de jobb volna, ha az alkotmányok inkább már az elején úgy volnának megalkotva, hogy kiszőrük azt az okot, amelyre az osztrakizmosz ki van találva.⁶³ Az alkotmányellenes törvények, érvelhetünk, viszont többnyire utólag vannak kiszőrve, legalábbis napjainkban. Ami a görögöket illeti, így is, úgy is: van utólagos kontroll, de elızıetes szőrı is. Az érdekes azonban ismét a kontroll léte és eszközeinek sokfélesége.

A következık alapvetıen az i. e. 4. századi helyzetet festik le, mivel ez a fajta kontroll elsısorban ennek az idıszaknak a terméke. Elızıer is van jogszabályi hierarchia, másrészerıl vannak testületek vagy szervek, amelyek foglalkoznak a jogalkotás eredményeként elıálló eredmény és a város nomoszának a viszonyával.

I. e. 400 környékén kifejezetten hoznak egy törvényt, amely arról rendelkezik, hogy mi számít törvénynek: 1. tiltja az íratlan törvény alkalmazását; 2. elıírja azt, hogy törvényt nem lehet csak egyetlen emberre hozni;⁶⁴ 3. továbbá hogy egyetlen határozat sem lehet magasabb érvényő, mint maga a törvény.⁶⁵ A törvény tehát általános érvényő idıben nem kötött hatályő, míg minden egyéb döntés idıben határolt, és egyedi esetekre vonatkozik.

A 4. században a törvényalkotási folyamat számottevı változáson ment keresztül, és kikerült a népgyőlés hatásköréből; a nomosz-érvényő szabályokat már nem a népgyőlésben hozták. Ennek során élesen elválasztották egymástól a törvényt és a hatá-

61 A sokszoros polgárháborús megosztottságra példa az archaikus kori Milétosz. Lásd például HEGYI (1981) *i. m.*, illetve: HANSEN, Mogens Herman – NIELSEN, Thomas Heine (2004): *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford–New York, Oxford University Press.

62 Lásd például OBER (1989) *i. m.*

63 *Politika*. 1284a–b., vö. STE. CROIX (2004) *i. m.* 194–195.

64 Kivéve a győlésnek azt a jogát, hogy állampolgárságot adományozhat.

65 Andokidész. In HANSEN (2001) *i. m.* 170.

rozatot (mint egyedi döntést), noha a népgyűlésnek fontos jogai maradtak meg, igaz, ezek jórészt utólagosak voltak – bonyolultságuk miatt ezeket nem részletezném. Azt viszont fontos hangsúlyozni, hogy a nomothetési panel felállításáról maga a gyűlés döntött, azaz megmaradt a törvénykezdeményezési joga.

A népgyűlés, minden esetben, amikor már nem dekrétumot alkotott, egy külön testületet bízott meg a törvény megalkotásával, a nomothetéseket. Bár ez a népgyűlés szuverenitásának gyengülését sugallja, inkább intézményi átrendeződésről van szó, és a hatalmi viszonyok és funkciók finomabb tagolásáról. E testület ugyanabból a quórumból származott, mint a bíraskodó démosz. Feltételezhető, hogy tagjait sorsolással választották ki azok közül, akik a panelalakítás napján megjelentek.⁶⁶ Ez fontos és egyben figyelemre méltó gyakorlat, hiszen a sorsolásos kiválasztás, kombinálva a lehető legrövidebb, de az ügyek jellege folytán még értelmes mandátummal (egy nap), annak a garanciája, hogy nem alakulnak ki tartós koalíciók, nem jön létre túl-hatalom az adott testületben.

Az athéni népgyűlés ebben az időszakban tehát határozatokat hozhatott egyedi ügyeket illetően, de egy olyan folyamat keretében, amely képes volt ellátni e határozatok alkotmányos kontrollját is. A gyűlés napirendjét a tanács állította össze, de a gyűlés mégis szuverén volt, hiszen elutasíthatta a napirendi javaslatot. A tanács tagjai is a polgárok közül kerültek ki, noha a szisztémát a gyors rotáció és az újraválasztás korlátozása jellemezte. Történeti elemzések pedig azt valószínűsítik, hogy a legtöbb tervezetet nem a benyújtók, hanem háttérszakértők dolgozták ki.

A gyűlésben hozott határozatok (döntések) alkotmányosságát egy utólagos eljárás keretén belül lehetett megvizsgáltatni, ez egyik típusa volt a *graphé paranomón* eljárásnak,⁶⁷ amelyet alkotmánytörténészek az alkotmánybíráskodás egyik előképeként értékelnek. A *graphé paranomón* mint normakontrolláló eljárás azonban előzetesen és utólagosan is működhetett, s nemcsak a határozatokat, de a törvényeket is érintette. A praxis a történeti hagyomány szerint Ephialtéshez köthető (tehát az 5. század első feléhez), azonban első ismert példája i. e. 415; valójában a demokrácia második, poszt-periklészi korszakához kötődik, s ahogyan Hansen rámutat, akkor bukkan fel, amikor az osztrakizmosznak leáldoz.⁶⁸

Az előterjesztett határozatoknak tehát komoly követelményeknek kellett megfelelniük, és felelősség is volt társítva az előterjesztési joghoz. Amennyiben az utólagos normakontroll során megállt a vád, hogy az előterjesztés nincs összhangban a város törvényeivel, úgy a beterveztőt megbüntették és a határozatot (döntést) megsemmisítették. Szociológiai értelemben azonban úgy néz ki, hogy ezzel a lehetőséggel elsősorban a vezető politikai elit tagjai éltek vagy azért, hogy nagyobb befolyásra tegyenek szert, vagy azért, hogy a lehetőséget kijátszhassák riváisaikkal szemben.⁶⁹ Mégis,

66 HANSEN (2001) *i. m.* 167–168.

67 HANSEN (2001) *i. m.* 145., 205–212.

68 HANSEN (2001) *i. m.* 205.

69 Peter LIDDEL (2009) *i. m.* 140–141.

az ekkori szónokok, mint Démoszthenész, úgy találták, ez a lehetőség jelenti azt, hogy bárki egymaga megvédhesse a jogait, ha úgy találta, azok mégis sérülnek.⁷⁰

A graphé paranomónnak volt egy, a törvények vizsgálatára kiterjesztett verziója is; a források alapján viszont jóval kevésbé volt elterjedt gyakorlat, mint a határozatok kontrollja.⁷¹ Ez azonban mégis figyelemre méltó gyakorlat, mert a modernitás jogról és alkotmányos rendről alkotott különbségére mutat rá; a per keretében azt is megvizsgálták, hogy az új megfelelően a régi törvényeknek. Mint Hansen rámutat, ez teljességgel szokatlan egy modern alkotmányos demokráciában, ahol is az új törvény felülírja a régit; viszont összhangban van a görögök hagyományos alkotmányhoz fűződő politikai igényével. Ebben az esetben az is előfordulhatott, hogy a jogszabály mindenben megfelelt a feltételeknek, csak „nem tartották megfelelőnek, vagy érzékletesen kifejezve, úgy gondolták, hogy rombolja a demokráciát és a népet.”⁷² Ez pedig nem mást jelent, mint politikai döntést azt illetően, hogy az új nomosz megfelel-e a közösség által helyesnek tartott politikai elveknek és azok törvényi leképeződéseinek.

Így tehát a nomothetészi panel, az általános bíraskodás, a határozatok és jogszabályok megszületésének folyamata egy komplex alkotmányvédelmi rendszert írnak le, ahol némely esetben külön alkotmányosságvédő intézményeket tudunk azonosítani.

A „jogok” védelme

A klasszikus demokrácia tehát meglehetősen karakteresen védelmezte saját alkotmányos formáját. Van, aki a világtörténelem leginkább intézményközpontú politikai berendezkedésének tartja, mivel az ókori Athénban minden politikai intézményt alaposan szabályoztak, mindenekelőtt néhány kulcsfontosságúnak tartott eszme alapján.⁷³ Az ilyen típusú demokráciában a polgárok jelentős része meglehetősen jól érezte magát, aminek az oka az lehet, hogy az egész rendszer a politikai aktivitásra, a részvétel reális lehetőségére épült.⁷⁴

A procedurális szabályok betartására különös gondot fordítottak, ezek megszegése végső soron pedig az alkotmányos rendet, így a jogszerűséget és az igazságosságot is fenyegette. Erre volt példa, ami végeredményben egészen világos érv ama, körülbelül 2300 évvel későbbi fejlemény mellett, hogy az alkotmányos berendezkedést

70 CARTLEDGE, Paul – EDGE, Matt (2009): „Rights”, individuals, and communities in Greece. In BALOT, Ryan K. eds.: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Wiley-Blackwell. 157.

71 Vö. HANSEN (2001) *i. m.* 212.

72 HANSEN (2001) *i. m.* 175.

73 HANSEN, Mogens Herman (2006): *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*. New York, Oxford University Press.

74 HANSEN (2008) *i. m.* Más értelemben azonban ez a demokrácia nem volt intézményesült, ami a politikai szabad játékának volt képes teret adni. Az alkotmányos intézmények valójában nem képesek leírni az athéni demokráciát. „A politika nem egyetlen dolog...” írta egy ókortörténész, és az antik politika megértésében hat különböző, bár egymást átfedő réteget mutatott ki. HAMMER, Dean (2009): What is politics in the ancient world? In BALOT, Ryan K. eds.: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Wiley-Blackwell. 20–36.

és a polgárok jogait külön intézménnyel kell védeni. A leghíresebb eset az arginuszai per, amelyben az athéni (procedurális) jog szerint is teljesen jogellenesen ítélték el és végeztették ki egy tucatnyi hadvezért. A vádlók egyszerre akarták elítélni a vádlottakat, nem pedig egyenként, ahogyan azt az athéni jog garantálta a polgárai számára. Tehát teljesen egyértelműen alkotmányellenes helyzet állt elő. Ez volt az eset, amikor Szókratészon volt a *prütanisz* (lényegében az előterjesztés) sora, aki valóban felszólalt az alkotmányellenes helyzet ellen. A pert követően végezték ki többek mellett Periklész fiát. Az esetet Szókratész tanítványai is megörökítették, és (Szókratész halálra ítélésével együtt) mély nyomot hagyott a későbbi politikai gondolkodásban, amikor a klasszikus demokrácia megítéléséről volt szó.⁷⁵

Ezen a ponton azonban egy olyan vita lehetősége nyílik meg, amely beletorkollik az egész modernitás alkotmányosságról és demokráciáról vallott kérdéseibe. Ezért itt csak a következőket említem meg. Az arginuszai per és Szókratész pere is politikai volt. Ez az arginuszai esetben is egészen egyértelmű, és itt „politikai” alatt azt kell érteni, hogy néhány megrettent katona az athéni démoszt a győztes hadvezérek ellen hergelte. Az eset egyik lehetséges konklúziója az, hogy az alkotmányos rendet, az emberek jogát a jogszerű eljáráshoz valakinek vagy valaminek garantálnia kell, legyen az törvényhozó, monarcha vagy például egy olyan egyetemes törvény, amely nincs kitéve a „többségi elvnek” vagy a „többség zsarnokságának”. E konzekvenciák valóban megjelentek később az európai politikai gondolkodásban, bár talán más utakon – a föderalista kifejezetten elutasította az athéni demokráciát.

Ezért okkal merülhet fel a kérdés, hogy védte-e bármi az emberi jogokat. A válasz az, hogy nem voltak egyetemes emberi jogok, a joguralom elve viszont létezett, és a procedurális szabályoknak is volt valamilyen, a polgárokat védő ereje.⁷⁶ Mindemellett tény, hogy a problémahorizont egészen más volt.⁷⁷ Összességében tehát az elmondható, hogy a procedurális szabályok elviekben és a gyakorlatban a legtöbb esetben (de nem mindig) biztosították azt, hogy a polgároknak joga legyen a bírósági eljáráshoz. A modern rendszertől eltérő módon biztosították a pártatlanságot, annak köszönhetően, hogy a bírókat a démoszból sorsolták, többszázfős panelek voltak, arra az elvre alapozva, hogy ennyi embert nehéz megvesztegetni.

Mindazonáltal itt is tetten lehet érni a demokrácia önvédelmi formáit. Az athéni népbíróság ugyanis kétféle ügyet tárgyalt, a magánügyeket és a közösségi vagy közügyeket – amelynek a legáltalánosabb meghatározása az, hogy olyan ügy, amely a közösséget mint egészet érinti valamilyen módon.⁷⁸ Az előzővel szemben nemcsak az áldozat, hanem bárki kezdeményezhette, sőt igazán súlyos ügyekben maga az állam állított ki közvádlókat, és az egész gyűlés vagy más, speciális esetben, a katonai bíróság

75 Az esetet röviden tárgyalja: NAILS, Debra (2002): *The People of Plato: A Prosopography of Plato and Other Socratics*. Indianapolis–Cambridge, Hackett Publishing.

76 OBER, Josiah (2006): Law and political theory. In GAGARIN, Michael – COHEN, David: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press. 393–411.

77 A „right-talks” kapcsán: CARTLEDGE–EDGE (2009) *i. m.*

78 Magánügyek: *dikai*, közösségi vagy közügyek: *graphai*, lásd LANNI, Adriaan (2006): *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. Cambridge, Cambridge University Press. 35.

hozott döntést. A büntetés csak ritkán volt börtön, sokkal gyakoribb a (súlyos) pénz-büntetés, vagy a megfosztás az állampolgárságtól, a száműzetés vagy a kivégzés.⁷⁹ Az utóbbi mutatja ezen vádaknak és vétkeknek a potenciális súlyát, az előzőek viszont arra mutatnak rá, hogy az athéni szisztéma ott akarta – és tudta – büntetni a köz ellen vétőket, ahol azoknak a legjobban fájt. A politikusokat – legyenek nagyok vagy kicsik – a vagyonuk néha figyelemre méltó részétől, a politikai jogaiktól, a részvétel lehetőségétől fosztották meg, vagyis azoktól a feltételektől, amelyek kellenek ahhoz, hogy valaki politikai életet élhessen.

A politikai alkotmányvédelem lehetőségei: összevetés

Végezetül megkísérelhetjük az előzőket is szem előtt tartva megnézni, összevethető-e és miképpen a két rezsím, a demokrácia két fajtája az alkotmányvédelemnek az elején felvázolt szempontjából. Először is a szkepszisről kell számot adnunk: az athéni demokrácia és a kortárs verziók közti politikaelméleti kapcsolatot keresve kérdéses, hogy lehetséges-e releváns eredményre jutni; hiszen például alkotmánybíróság biztosan nem létezett. A kapcsolatkeresés legitim, de nehéz lépés, lévén hogy a kettő közti eltérés jelentős, és nem áll fenn történeti szempontból kontinuitás. Pontosabban, bizonyos dimenziókban mégiscsak tetten érhető a folyamatosság iránti igény, gondoljunk csak a klasszikus hagyomány újrafelfedezésére, az ahhoz való kötődés iránti igényre a középkori Európában.⁸⁰ Mégis, e dimenzió leginkább a kultúrát érinti, az irodalmi és művészi hagyományt, valamint részben a politikai eszméket is. De nem a demokráciát mint rezsímet, vagyis a specifikus politikai berendezkedést, meghatározott intézményekkel s az azt megalapozó eszmékkal, ami hosszú ideig egyáltalán nem bukkan fel az intellektuális horizonton, a középkorban például biztosan nem.⁸¹ S azt sem szabad feledni, hogy egészen hosszú ideig nem Athén jelenti a politikai példát, hanem Spárta; a föderalisták például még határozottan rossz véleménnyel vannak az athéni demokráciáról, ideértve Periklész szerepét is.

Ha demokráciának a jelenlegi fogalmából indulunk ki, akkor ezzel éppen ellentétes tendenciát látunk, de ez azt is jelenti (és azért is lehetséges), mert a modern, újjáélesztett verzióban a demokrácia már alapvetően mást jelent, mások a tipikus karakterjegyei. Mindazonáltal az fontos, hogy e változás mégis a „demokrácia” fogalmának égisze alatt megy végbe. A 19. század közepétől a demokrácia már nem szitokszó, nem is csak valamilyen mozzanat egy nagyobb logikai renden belül („demokratikus”), és nem is pártpolitikai irányt takar („demokraták”), hanem mintegy összeáll, és elkezd rezsímet vagy alkotmányos típust („demokrácia”) jelölni. Napjainkban egyértelműen a rend legitim kerete – még a diktatúrák is demokráciáknak nevezik magukat, igaz,

79 LANNI (2006) *i. m.* 40.

80 Lásd ehhez RAAFLAUB, Kurt (2011): Introduction. In MEIER, Christian: *A Culture of Freedom: Ancient Greece and the Origins of Europe*. Oxford–New York, Oxford University Press.

81 Lásd ehhez BRUNNER–KOSELLECK–KONCZE (1999) *i. m.*

jelzősítve definiálják a rendszerüket, hogy megkülönböztessék magukat az európai-atlanti hagyományban gyökerező páruktól: népi demokráciák például.⁸²

A különbségek azonban látványosak; a kortárs demokráciának vannak olyan jegei, amelyek szembeötlően hiányoznak az antik verzióból; az alkotmányjogászoknak talán leginkább a hatalommegosztás hiánya tűnhet fel. A szakirodalom kiemeli azt is a jogrendszer kapcsán, hogy nem volt univerzális hellén jog, csak az egyes város-államok helyi jogairól lehet beszélni.⁸³ Ez nyilván megnehezíti a kutatók életét, hiszen „egységes görög jogról” nem, maximum annak karakteréről lehet beszélni, például a szokásjogi jellegről, az egységes jogi kódexek hiányáról vagy az írott alkotmányok véleményes létezéséről.

A különbség a klasszikus és a modern demokrácia alkotmányvédelmi gyakorlata között az alkotmánybíróság kapcsán is kézenfekvő, hiszen az még az európai jog-és alkotmányos fejlődésben is kései fejlemény. Tehát azt mondhatjuk, hogy egyszerűen nem létezett, nem létezhetett a 19. század előtt. Ezt alátámasztandó érdemes utalni az Egyesült Államok elsőbbségére: az amerikai alkotmánynak azt a passzusát, amely alapvető jelentőségű lett az alkotmánybíráskodás kialakulása szempontjából, csak az 1800-as évek elején értelmezi át Marshall főbíró, s az innentől fogva teszi csak lehetővé az alkotmány védelmét, vagyis ez egy meglehetősen új fejlemény az elmúlt kétezereztized év távlatában.⁸⁴ Tehát amikor az alkotmányos rend athéni védelméről beszélünk, nem gondolhatunk elsősorban az alkotmánybíráskodásra, legalábbis a modern fogalmak értelmében nem.

Mindez azonban nem mond ellent annak, hogy hasonló praxisokat vagy eszméket ne találunk, bár a hasonlóságnak vannak korlátai. A politikafilozófiai gondolkodásban (amely nem feltétlenül praxishoz kötött gondolkodás, tehát ami elgondolható e logika alapján, nem szükségszerűen valósul meg a hétköznapi életben is) ez már megjelent valamikor az i. e. 5. század közepe tájékán, ahogyan arról Arisztotelész tájékoztat. Arisztotelész a *Politikában* idézi Hippiamosz politikaelméletét (amelyet csak innen ismerünk), aki egyfajta korai államutópiában felállítani javasol egy olyan, magasabb rendű testületet, amelyhez fordulni lehet a normakontroll érdekében: „Törvényt alkotott egy legfőbb ítélőszékre is, amely elé mindazon ítéleteket kell terjeszteni, amelyeknek igazságosságához kétség fér.”⁸⁵ Ez a szöveg csak ennyit mond. Mindazonáltal

82 Ez egyáltalán nem külsődleges jegy, például a Kádár-rendszer öndefiníciójának kifejezetten fontos eleme volt a „demokrácia”, noha jelzősített („szocialista”) formában, lásd PAP Milán (2016): *Kádár demokráciája: Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest, Nemzeti Közszerológati Egyetem – Molnár Tamás Kutató Központ.

83 COHEN, David (2006): Introduction. In GAGARIN, Michael – COHEN, David eds.: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–26.; GAGARIN, Michael (2006): The unity of Greek law. In GAGARIN, Michael – COHEN, David eds.: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–40.

84 PACZOLAY Péter (2003): *Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés*. Budapest, Rejtjel Kiadó. 11.; CAPPALLETTI, Mauro – COHEN, William (2003): Az alkotmánybíráskodás története és jelenkori elterjedése. In PACZOLAY Péter: *Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés*. Budapest, Rejtjel Kiadó. 41–42.

85 ARISZTOTELÉSZ (1984): *Politika*. Budapest, Gondolat Kiadó. 1267b–1268a.

bevezeti a politikai gondolkodásba azt a fajta hierarchiát, amely – legalábbis elvileg – megalapozhatna akár egy alkotmánybírói testületet is teoretikusan. Utóbbiról persze nem tudunk, tehát ez a fentebb említett értelemben valóban csak politikai filozófia mindenféle megvalósítási igény nélkül (azaz nem politika), de az Arisztotelész által is hivatkozásra érdemesnek tartott szöveg jól mutatja, hogy a korabeli gondolkodás horizontján e lehetőség már felmerült.

Érdekes például, hogy mindezen ellentmondások mellett is a jogtörténészek szerint értelmezhető az alkotmányos gondolkodás és az alkotmánybíráskodás ebben a közegben. Főképpen azért, mert az athéni praxisban létezett jogi hierarchia, és a kortárs jogtörténészek az alkotmánybíráskodás elvi alapját vélik felfedezni.⁸⁶ Hansen azonban azt írja, hogy az így vizsgált jogszabályok nem feltétlenül sértették az alkotmányos rendet, noha az i. e. 4. században már valóban találkozni ilyen érveléssel.⁸⁷

Ha alkotmánybíráskodás nem is, az alkotmányvédelem mégiscsak értelmezhető. Ebben az időszakban olyan testületek működnek, amelyek a törvények alkotmányos megfelelését garantálják, mint a törvényalkotói panel, amely az i. e. 4. századra elválik a népgyűléstől. A korábban a – kétségkívül politikai – népgyűlés hatáskörébe tartozó törvényhozást kiszervezik egy külön testületbe. Ez, ahogyan Hansen megjegyzi, az i. e. 4. századi „mérsékelt demokrácia” praxisa már, szemben a korábbi i. e. 5. századi „radikális demokráciával”.⁸⁸ A szakaszhatárt az oligarchikus hatalomátvételek (és polgárháborúk) jelentik, amelyek során a demokrácia átmenetileg felszámolódott. Annak helyreállításakor azonban a polgárok már nem akartak visszatérni a korábbi modellhez, helyette az általuk „ősinek” tartott demokráciát, az alkotmányos rend nyomait kezdték el keresni. Végül az i. e. 4. század folyamán kialakították azt a hatalmi kontrollmechanizmusokat életbe léptető rendszert, amelyet Hansen mérsékelt demokráciának nevez. E gyakorlatok beletartoznak a demokrácia mint alkotmányos rend védelmét garantáló praxisok repertoárjába, ahová a korábbi modelltől is találni példákat.

Ezek után azonban érdemes lehet egy olyan szemléleti keret felé orientálódni, ahol az alkotmányos rend legfőbb öre mégsem az alkotmánybíráóság, nemcsak mert ilyen testületet nem ismerünk, noha elveket s bizonyosfajta gyakorlatokat mégis, hanem mindenekelőtt azért, mert az alkotmányos rend védelmét jóval tágabban értik és valósítják meg. Érdemes azonban felhívni arra a figyelmet, hogy ebben az esetben „alkotmányvédelem” alatt a bevezetésben jelölt klasszikus alkotmányfogalmat értjük, az alkotmányos rend, azaz a demokratikus rezsim védelmét. Ennek a talán leginkább figyelemre méltó jegye Athénban az, hogy e feladat mintegy szétszóródik a démosz közt, a démosz által kialakított és működtetett politikai intézményrendszerben, és ezért sajátos alakot ölt, amit ma leginkább *politikainak* neveznénk. Más szavakkal szólva, ezt a munkát nem egy, a politikai intézményektől elkülönült jogi érvek alapján

86 CAPPALLETTI–COHEN (2003) *i. m.*

87 HANSEN (2001) *i. m.*

88 HANSEN (2001) *i. m.* 150–151.

működő független és professzionális (specifikus végzettségű) modern értelemben vett bírói testület látta el.

Az intézményi megoldások és eszmék mögött azonban súlyos politikai tapasztalatok álltak. A demokratikus rend megdöntése után, a demokrácia helyreállításakor jött létre egy sor, a normakontroll funkcióját ellátó testület. Minden valószínűség szerint a politikai helyzet összetettsége és az intézményrendszer sokrétősége az oka annak, hogy végül egy rendkívül komplex rendszer alakult ki. E testületek és szervek nem a hatalommegosztás szellemében jöttek létre, és legkevésbé sem egy teljesen autonóm, a professzionalitás elvén rekrutálódó testület eszméjén alapultak. Sokkalta inkább arról van szó, hogy bevezetésükkel az athéniak szándékosan komplexsá tették a már meglévő rendszert. Ennek a funkciója az lehetett, hogy a jogalkotási folyamatot ezzel temporálisan ki tudták terjesztették, ami csökkentette a tévedés és a (démosz érdekét illetően) rosszakaratú döntéshozás esélyét, és növelte a korrekció lehetőségét. Ilyen volt a tanács dekrétum-előterjesztő joga a gyűlés felé; a gyűléstől elkülönített törvényalkotó panel (nomotheteszek) létrehozása; illetve a személyes felelősséget is megállapító, normakontrollt ellátó graphé paranomón-perek – ahol bárki vádat nyújthatott be. Illetve ide tartoztak még a kifejezetten a politikai aktorok hübrisztét kontroll alatt tartó, a hatalmi egyensúlyt fenntartani szándékozó eljárások.

Ezekben egyértelműen bizonyosfajta bizonyítékot láthatunk az alkotmányos kontrollra, a demokrácia egész időívét átfogva, függetlenül a korszakoktól. Ahogyan fentebb előkerült, ide tartozik a jog kétszintűvé válása – alacsonyabb és magasabb rendű jogi normákra –, mindenekelőtt (bizonyíthatóan) a 4. századtól, amikor is ez az elválasztás rögzült. A normakontroll intézményei, mint különösen a graphé paranomón eljárások, valamint a jogszabályok törvényességi (alkotmányossági) kontrollját ellátó nomothetesz-panelek a 4. századtól.⁸⁹ Ezeket illetően azonban nem a modernhez képesti hasonlóság az, ami érdekes, hanem inkább a különbség. A rendet védő kontroll elsősorban politikai volt, ami a politikainak részben schmittiánus, részben arendtiánus értelmezésén alapul: a politika közösségi teljesítmény, a közjó kollektív megvalósítása, de – és ezért érdekes az athéni alkotmányvédelem – egyben a hatalom kordában tartása és a jogszerűség (mint a demokratikus rend védelme) kontrollja is a politikai konfliktusoknak potenciálisan kitett közösségen belül.

Összefoglalva azt lehet mondani, hogy az athéni demokrácia gyakorlata sokrétűen védte magát a politikai berendezkedést, a demokráciát: annak az értékeit, eljárásait, s az alkotmányos szerkezetet, utóbbit elsősorban az elitek hatalmi túlsúlyától. Ebben a szerkezetben a demokrácia játékszabályai sokszorosan biztosítva voltak, és erre a politikai rendszerek általános sérülékenysége miatt az athéni demokratáknak jó okuk volt.

A fentiekben arra próbáltam rámutatni, hogy a közvetlen demokrácia képes volt arra, hogy védelmezze saját rendszerét, de ezt szétosztotta a politikai intézmények között, illetve – a klasszikus politika természetéből eredően – a közösségi politikai

⁸⁹ Ezek azonban nem feltétlenül utólagos normakontrollt végeztek. HANSEN (2001) *i. m.* 162-től.

élet egészében is. A modern demokráciaelméletek számára ezért az athéni modell nem elsősorban az alkotmánybíráskodás vagy az elkülönült, független testületekhez telepített jogi szemléletű jogvédelem mintájaként lehet érdekes, hiszen erre a kortárs gyakorlat sokkalta jobb megoldásokat nyújt. Inkább azért lehet figyelemre méltó, mert a rendszer alapját olyan értékek képezték, mint a mindenki számára egyformán rendelkezésre álló részvételi lehetőség, egyenlő és tényleges részesedés a hatalomból. A politikai cselekvés szabadsága, valamint a démosznak mint cselekvő egységnek (közösségnek) a szabadsága, végső soron a hatalma – ahogyan az a demokrácia eredeti fogalmában is szerepelt. A politikai rendszer egyrészt lehetővé tette ennek a szabadságnak és hatalomnak a működését és megvalósulását. Másrészt olyan szabályokat dolgozott ki, amelyek segítségével mederben lehetett tartani a politikai mozgásból fakadó következményeket. Politikai problémákra adott válaszuk során nem kizárták, korlátozták vagy átadták a démosz hatalmát, hanem továbbra is tényleges politikai jelenlétükre, cselekvési szabadságukra alapoztak.

Ugyanakkor nem valószínű, hogy belátható időn belül akármelyik alkotmányvédő mechanizmust átvennék a kortárs demokráciákban, ahogyan magának a demokráciának az „elmélyítése” sem valószínű az athéni modell alapján. Ennek ellenére mégis fontos teoretikus tanulságul szolgálhat: egyrészt a demokrácia válságára adott egyik lehetséges válasz a „több demokrácia,” s ennek a participatív logikának az ősmintája a demokrácia athéni modelljében látható. Másrészt valamelyest hasonló igényt határoz meg a populista politika is, legalábbis a népre hivatkozás igényét és retorikáját illetően. Akármelyik választ vesszük is, az athéni demokrácia annak empirikus példája, amely alapján egy, a nép hatalmára alapuló rendszer jön létre, és amelyben a polgárok – észszerű korlátozások mellett, de – mind részt vehetnek a politika alakításában döntéshozói jogosultsággal: vagyis az emberek kezében ténylegesen hatalom van adva. Ugyanakkor ez nem veszélyek nélküli a politikai rend túlélése szempontjából. Nem garantált ugyanis, hogy a társadalmat átszelő konfliktusok ne képeződjenek le a döntések során s ne jelenjenek meg a politikai életben is, ideértve a közösségi élet dinamikáját éltető konfliktusok átcsapását a közösséget felbontó konfliktusokká. Akár annak az igénynek a megvalósulását is lehetővé téve, amivel a demokrácia felszámolódik, mert utat enged egyik vagy másik csoport és vezető túlhatalmának, hogy majd ezt a politikai változást intézményesítve a rezsim karakterét is megváltoztassák. E dilemmára a fentebbi válaszokat adták, amely vélhetően az alkotmányvédelem két modelljét takarja: a Hansen által radikálisnak mondott 5. és a mérsékelt 4. századi modellt. A kettő közül leginkább a második modellel foglalkoztam, már csak a kérdésfeltevés okán is: hogyan lehet megőrizni az alkotmányos rendet radikálisan politikai körülmények között? Ezeket az eszközöket politikaiaknak neveztem, arra utalva, hogy bár intézmények és törvények igyekeztek garantálni a működésüket, működtetőik mégis a köznépből, az átlagpolgárokból verbuválódtak és döntéseiket is többséggel hozták. Mindemellett ez mégis működőképes modell, amely – úgy tűnik – azon az elven alapult, hogy akinek hatalma, annak felelőssége is van a közösség felé, amelyet a politikai közösség bármikor jogosult számon kérni.

Felhasznált irodalom

- Anonymus Iamblichi* (1993). In STEIGER Kornél szerk.: *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*. Szerkesztette. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 97–105.
- ANKERSMIT, Franklin R. (2002): *Political Representation*. Stanford, Stanford University Press.
- ARISZTOTELÉSZ – PSZEUDO-XENOPHÓN (1954): *Az athéni állam*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ARISZTOTELÉSZ (1984): *Politika*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÁRÁNY István (2006): Szofisták Athénban: Egy angol liberális látomása. *Ókor*, 5. évf. 1. sz., 44–49.
- BRUNNER, Otto – KONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart szerk. (1999): *A demokrácia*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- CAPPALLETTI, Mauro – COHEN, William (2003): Az alkotmánybíráskodás története és jelenkori elterjedése. In PACZOLAY Péter: *Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés*. Budapest, Rejtjel Kiadó. 41–42.
- CARTLEDGE, Paul – EDGE, Matt (2009): „Rights”, individuals, and communities in Greece. In BALOT, Ryan K. eds.: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Wiley-Blackwell.
- COHEN, David (2006): Introduction. In GAGARIN, Michael – COHEN, David eds.: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–26.
- FORSDYKE, Sara (2005): *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- GAGARIN, Michael (2006): The unity of Greek law. In GAGARIN, Michael – COHEN, David eds.: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–40.
- GEHRKE, Hans-Joachim (2006): The figure of Solon in *Athénaíon Politeia*. In BLOK, Josine H. – LARDINOIS, André P. M. H. eds.: *Solon of Athens: New Historical and Philological Approaches*. Leiden–Boston, Brill. 276–289.
- HAMMER, Dean (2009): What is politics in the ancient world? In BALOT, Ryan K. eds.: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Wiley-Blackwell. 20–36.
- HANSEN, Mogens Herman – NIELSEN, Thomas Heine (2004): *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- HANSEN, Mogens Herman (2001): *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles and Ideology*. London, Bristol Classical Press.
- HANSEN, Mogens Herman (2006): *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*. New York, Oxford University Press.
- HANSEN, Mogens Herman (2006): *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- HANSEN, Mogens Herman (2008): Direct Democracy, Ancient and Modern. In PALONEN, Kari – PULKKINEN, Tuija – ROSALES, José María eds.: *The Ashgate Research Companion to the Politics of Democratization in Europe: Concepts and Histories*. Farnham–Burlington, Ashgate, 37–54.
- HEGYI Dolores (1981): *Az iónok Kisázsiaiban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HÉRODOTOSZ (2000): *A görög-perzsa háború*. Fordította Muraközy Gyula. Budapest, Osiris Kiadó.
- HORVÁTH Szilvia (2015): *Demokrácia és politikai közösség*. Budapest, Nemzeti Köszolgálati Egyetem – Molnár Tamás Kutató Központ.
- KIERSTEAD, James (2014): Grote’s Athens: The character of democracy. In DEMETRIOU Kyriakos N. eds.: *Brill’s Companion to George Grote and the Classical Tradition*. Leiden – Boston, Brill. 161–210.
- LACLAU, Ernesto (2007): *On Populist Reason*. New York, Verso.

- LANNI, Adriaan (2006): *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. Cambridge, Cambridge University Press.
- LIDDEL, Peter (2009): Democracy ancient and modern. In BALOT, Ryan K. eds.: *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. Wiley-Blackwell. 133–148.
- MEIER, Christian (1999): Bevezetés: Ókori alapok. In BRUNNER, Otto – KONZE, Werner – KOSELECK, Reinhart eds.: *A demokrácia*. Budapest, József Műhely Kiadó. 7–32.
- MOUFFE, Chantal (1993): *The Return of the Political*. New York–London, Verso.
- MOUFFE, Chantal (2000): *The Democratic Paradox*. New York–London, Verso.
- MOUFFE, Chantal (2005): *On the Political*. Routledge, New York–London.
- MOUFFE, Chantal (2016): *The populist moment*. Open Democracy. 2016. november 21. Elérhető: www.opendemocracy.net/democraciaabierta/chantal-mouffe/populist-moment (A letöltés dátuma: 2017. 08. 01.)
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2017): *Populism: A very short introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- NAILS, Debra (2002): *The People of Plato: A Prosopography of Plato and Other Socratics*. Indianapolis–Cambridge, Hackett Publishing.
- NÉMETH György (1999): *A poliszok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe*. Budapest, Korona Kiadó.
- OBER, Josiah (1989): *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of People*. Princeton, Princeton University Press.
- OBER, Josiah (2006): Law and political theory. In GAGARIN, Michael – COHEN, David: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press. 393–411.
- OBER, Josiah (2008): What the ancient Greeks can tell us about democracy. *Annual Review of Political Science*, Vol. 11, 67–91.
- PACZOLAY Péter (2003): *Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- PALONEN, Kari (2009): *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- PAP Milán (2016): *Kádár demokráciája: Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest, Nemzeti Köszolgálati Egyetem – Molnár Tamás Kutató Központ.
- PASQUINO, Pasquale (2013): Classifying constitutions: preliminary conceptual analysis. *Cardozo Law Review*, Vol. 34, No. 3. 999–1019.
- PLATÓN (2007): *Prótagoras*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- RAAFLAUB, Kurt (2011): Introduction. In MEIER, Christian: *A Culture of Freedom: Ancient Greece and the Origins of Europe*. Oxford–New York, Oxford University Press.
- STE. CROIX, G. E. M. de (2004): *Athenian Democratic Origins and Other Essays*. New York, Oxford University Press.
- SZABÓ Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- THOMAS, Rosalind (2006): Writing, law, and written law. In GAGARIN, Michael – COHEN, David eds.: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press.
- URBINATI, Nadia (1998): Democracy and populism. *Constellations*, 5. évf. 1. sz. 110–124.

